



Gorana Raičević i Radmila Gikić Petrović

LIČNI SADRŽAJ PRETOČEN U LITERATURU

Književna istoričarka Gorana Raičević (1964), Novosađanka, profesor je na Odseku za srpsku književnost, na predmetu Srpska književnost 20. veka; bavi se proučavanjem srpske književnosti 19. i 20. veka i prevodi s engleskog i francuskog jezika. Objavila je knjigu *Čitanje kao kreacija* (1988), da bi četiri godine kasnije publikovala novu, *Laza Lazarević – junak naših dana* (2002). Izuzetno dragocena knjiga su *Eseji Miloša Crnjanskog* (2010). Iste godine štampala je *Krotitelje sudbine* (2010) i *Drugi svet* (2010). Od tada je prošlo desetak godina, da bi se nedavno oglasila kapitalnim delom *Agon i melanholija, Život i delo Miloša Crnjanskog*.

Radmila Gikić Petrović: „*Samo kao avangardista Crnjanski je mogao da se bori za novu autentičnu umetnost koja sublimira život, za prevazilaženje starih, okoštalih poetika što, pozivajući se na lepo kao vrhunski kriterijum, prikrivaju prazninu koja zjapi iza zadatih formi, ali da u isto vreme bude i dvostruki čuvar: kulture i sećanja na kulturu, jednom rečju, čuvar tradicije.*“ *Deset godina pisali ste ovo kapitalno delo. Da li u dovoljnoj meri negujemo i poštujemo i kulturu sećanja i našu tradiciju?*

Gorana Raičević: Na ovo pitanje mogu se dati dva odgovora. S jedne strane, da, imamo sjajne književne istoričare, predane svom poslu, odlične poznavaoce različitih epoha, koji su u svoja istraživanja uložili onoliko vremena, snage, truda, koliko im dozvoljavaju objektivne okolnosti i dostupnost građe. Istoričar književnosti – kao što i sami znate – to nije profesija koja obezbeđuje egzistenciju, to je jednostavno poziv za koji se opredeljujete, nešto što prevazilazi lične interese, što se ne radi zbog novca ili slave. Ni jednog ni drugog u ovom poslu nema. S druge strane, istoričari književnosti skrajnuti su u naučnoj i prosvetnoj politici, pa se njihove knjige s polica obično vade samo nekim prigodnim povodom, kada treba izgovoriti nekoliko fraza o nekoj godišnjici. Izgleda da kao narod imamo neku falinku, ne znamo da cenimo sve one pojedince čije delo čini našu kulturu. Kao primer i argument uvek navodim skup u Ruskoj akademiji nauka posvećen Prvom svetskom ratu u istoriji i književnosti Zapadnih i Južnih Slovena, na kojem sam, kao srpski istoričar, govorila o Crnjanskom. Slovenci, koji su takođe učestvovali, nisu imali pisca koji je o ovom događaju ostavio značajno, umetnički vredno svedočanstvo. Govorili su o dnevniku anonimnog vojnika. To je problem, mi nemamo svest o onome što imamo. Mislimo da je sve u našoj prošlosti, što je dobro i vredno, u stvari samorazumljivo i prirodno. Ostavili smo prostor privatnicima da se brinu o legatima i ostavštini naših velikana! Pojedinci ne mogu da nadoknade nedostatak planskog delovanja države. A oni, ponavljam, iako odlično rade svoj posao, ne samo da nisu nagrađeni nego se njihove knjige prećutkuju i bagatelišu. Prošle godine, kao udarna vest plasirana je informacija kako je na srpski jezik prevedena „prva

sveobuhvatna biografija Ive Andrića“ koju je napisao jedan nemački novinar. Na stranu njena specifična ideološka pozicija, ova biografija ni slučajno nije ni prva ni potpuna, i nikada ne bi bila napisana da nije bilo naših naučnika i njihovih knjiga! To što reklamiramo strance kao primere izvrsnosti, čak i kad oni to nisu, to je poniženje za sve naše naučnike koji su posvetili život istraživanju naše kulturne istorije. Dakle, s jedne strane, u negovanju kulture sećanja imamo entuzijazam i potpunu posvećenost pojedinaca, a s druge odsustvo nacionalne kulturne politike i pogrešno informisanje javnosti.

R. G. P.: „Sve što je Crnjanski želeo, moglo bi se sažeti u težnju za prevazilaženjem pesimiističkog viđenja čovečanstva koje oseća 'nelagodnost u kulturi'. Sve što je pisao i stvarao bilo je usmereno ka jednom cilju, trebalo je stvoriti čoveka što se u kulturi oseća kod kuće, ispunjen radošću – velikom eudemonijom.“

G. R.: Nasuprot svemu onom što je rečeno o njegovom ideološkom opredeljenju, kada je trebalo da bude ocrnjen i stavljen na rđav glas Crnjanski je, i kao stvaralac i kao čovek, nosio u sebi jednu dominantno levičarsku ideju, želju da bude usrećitelj svog naroda, ali i celokupnog čovečanstva. Još od rane mladosti, kada je u Burgteatru u Beču gledao Šilerovog *Don Karlosa* i sa zanosom slušao slobodarske tirade markiza Poze, Crnjanski je, kao i svi avangardisti, žudeo za promenom koja će se dogoditi u svetu da bi ta sreća bila moguća. Ali, za razliku od Marksove doktrine, materijalističke ideologije koja je tu promenu videla kao posledicu istorijske nužnosti, kada će se kroz revoluciju ostvariti poredak zasnovan na ekonomskoj ravnopravnosti, Miloš Crnjanski tražio je sreću u idealu celine, u kom su udruženi prirodni i kulturni čovek, kada kultura postaje čovekovo prirodno stanje. Kao što je za stare Grke eudemonija imala i etičko i estetičko značenje, tako je i avangardni čovek Crnjanskog spajao lepo i dobro, a tome se učio prvenstveno zahvaljujući umetnosti.

R. G. P.: *U poglavlju o Čarnojeviću naveli ste reči Crnjanskog koji kaže da umetnik uvek u sebi nosi dvostruko biće, u njemu su u isto vreme „dvojnici koji se kreću pred svetom i onaj koji se od sveta krije“.*

G. R.: Motiv dvojništva, kao veliki motiv svetske literature, značajan je za Crnjanskov prvi roman *Dnevnik o Čarnojeviću*, u meri u kojoj čitalac može da se zapita da li je onaj bezimeni Dalmatinac, žrec sumatraizma, uopšte postojao ili je samo plod grozničavih snova vojnika Petra Rajića koji leži bolestan u krakovskoj bolnici. Sumatraizam možemo shvatiti i kao vrstu eskapizma, bega iz stvarnosti koja je za Crnjanskog, Srbina mobilisanog u austro-ugarsku vojsku, postajala besmislena i nepodnošljiva. Sam pisac, iako mnogi njegovi izbori i odluke ukazuju na to da je reč o karakteru koji nije sklon kompromisima, u životu je, kao dobar službenik države do čijeg je opstanka držao, morao da nosi masku, teško preživljavajući to udvajanje. To se najbolje vidi u knjizi *Kod Hiperborejaca* koja opisuje period njegovog diplomatskog službovanja u Musolinijevom Rimu pred Drugi svetski rat. Kao državni činovnik i novinar, on hoda ulicama Rima u kojem se predoseća nadolazeća katastrofa, dok se u mislima seli na daleki Sever, u predele koje je video na svojim putovanjima do

Islanda i Jan Majena. Iako se radi o realnim toponimima, to je opet neka vrsta utopijskog prostora, san o srećnom životu. To je ta dvostrukost.

R. G. P.: *Da li se, uslovno rečeno, može reći da je Crnjanski bio opčinjen tajnama Njegoša, Direra, a posebno Mikelandela?*

G. R.: Iako je nekoliko puta govorio o tome da treba praviti razliku između ličnosti pisca, odnosno njegovog života, biografije, s jedne, i dela, s druge strane, Crnjanskog je zanimao čovek u umetniku, ono lično što je ostalo skriveno u njegovom biću. Mikelandelo, kao veliki umetnik renesanse, uvek prečutno rangiran kao drugi, posle Leonarda, bio je za Crnjanskog stvaralac baroknog doživljaja, duboke melanholije. Njegova posvećenost jednom jedinom životnom cilju – umetničkom stvaranju, ali i sve ono što je započeo i nije stigao da završi jer su ga životne okolnosti u tome omele, to su ključne tačke u kojima se Crnjanski identifikovao s Mikelandelom, koga je u starosti smatrao utehom za svakog umetnika.

R. G. P.: *Crnjanski je hvaljen i osporavan, hvaljen kao pisac, a osporavan iz ideoloških razloga. Sada je, verovatno, drugačije?*

G. R.: Volela bih da kažem da jeste. Ako umetnika isključujemo iz nacionalnog kanona zbog ideologije, onda je to uglavnom posledica neznanja, olako donetih sudova, bolje reći presuda, etiketa koje se teško skidaju. U knjizi sam pokušala da objasnim otkuda Crnjanskom otpor prema međuratnim komunistima koje je on zvao „salonskim“. Među njima bilo je i njegovih dobrih prijatelja, koji su ga se zbog ideologije odrekli. Tu izdaju on je teško podnosio i mislim da se s tim nije pomirio do kraja života. Milana Bogdanovića, bez obzira na to što se ovaj kao predsednik Udruženja pisaca suprotstavljao njegovom povratku iz Londona, optužujući ga čak da tamo radi protiv svoje zemlje, pominjao je uvek kao „mog Milana“. Kada je Dragoša Kalajića ostareli pisac upitao za prijatelje i kada mu je ovaj odgovorio da ih ima, Crnjanski je rekao otprilike ovo: ne mislim na takve prijatelje, mislim na one koji će vas pustiti u kuću i nahraniti u bilo koje doba noći, ne pitajući vas zašto vam je potrebno utočište. Bezuslovnog prijatelja Crnjanski je našao jedino u svojoj supruzi Vidi.

R. G. P.: *Godine 1920. Crnjanski je govorio o tome da je teško odvojiti delo od autora. Uostalom, on je pridavao veliku važnost biografiji, još od onog eseja kada je pisao o Oskaru Vajldu, pa sve do Dnevnika o Čarnojeviću (1921) ili u Romanu o Londonu (1971). Da li se može zaključivati o ličnosti pisca na osnovu njegovih književnih dela?*

G. R.: Može, ali je potrebno veliko znanje: o psihologiji, književnosti, istoriji, politici, filozofiji, i konačno o biografiji, o životu piščevom. Jovan Skerlić mogao je da napiše knjigu o Svetozaru Markoviću samo zato što je dobro znao vreme u kojem je ovaj živeo, što je slušao priče savremenika, iščitao, osim dokumenata i samih autorskih tekstova i knjiga, i obimnu prepisku koja je svedočila ne samo o ideologu, već i o samoj ličnosti prvog srpskog socijaliste. Možda su u pravu oni koji tvrde da treba praviti razliku između moralnog lika umetnika i estetskog kvaliteta onog što je stvorio. U slučaju Miloša Crnjanskog, to je moje

uverenje, postoji sklad između ličnosti i dela. Svog junaka, a on ovde jeste bio moj junak, nisam se ni u jednom trenutku postidela.

R. G. P.: *Koji deo biste iz njegovog detinjstva i kasnijeg odrastanja mogli da izdvojite kao najzanimljiviji: putovanje s roditeljima u Mehadiju, igre, čitanje, oblačenje; Matičinu stipendiju koju nije dobio, odlazak na školovanje?*

G. R.: Doživljaj Temišvara iz perspektive deteta. Srpska enklava i njeni okamenjeni običaji, mala srpska crkva, verski rituali koji liče na pozorište, veliki srpski glumac Pera Dobrić koji je malog Crnjanskog povukao za nos... *Rat i mir* koji je Miloš kao dečak bolestan od šarlaha čitao neprekidno dan i noć, učitelj Berić, osećaj gladi koji je zapamtio boraveći u njegovom domu, dok mu se roditelji još nisu preselili u centar Temišvara... Temišvarsko groblje na koje je odlazio s majkom, gde su bili grobovi njegove dve sestre i malog brata. Blizu spomenika Stevana Radičevića, Brankovog brata, na koji je otac Teodor uklesao epitaf: „Taki je bio!“

R. G. P.: *Zanimljiv je i njegov odnos prema majci. Kad je ona umirala u pančevačkoj bolnici, a on boravio u Rimu, nije došao da je vidi, pa ni na sahranu nije došao. U kojim likovima se iz njegovih knjiga može naslutiti njen lik, o čemu ste pisali u naznačenoj knjizi?*

G. R.: Odnos Miloša Crnjanskog prema majci je komplikovan. S jedne strane tu je ta jaka veza, ljubav sina prema Marini Crnjanskoj koja je, kao i svaka mati, ginula za svog jedinca, a s druge, želja mladića ogromne ambicije da se pomeri s periferije, da se oslobodi zadatosti, pa i tereta porodice, ljubavi porodice koja je sebična i ne trpi slobodu svojih članova. „Ja sam oduvek bio sam sebi predak“ – napisao je Crnjanski kada je u *Komentarima* govorio o svojoj porodici. Osim toga, država, nacionalni rad, u koji je ubrajavao i književno stvaralaštvo, javni poslovi, uvek su za Crnjanskog bili nešto što dolazi ispred porodične intime. To ne znači da on nije voleo svoju majku, naprotiv, njena smrt jako ga je pogodila, ali okolnosti koje je u Rimu procenio kao nepovoljne, sprečile su ga da na sahranu otputuje. Majka je u njegovim delima uvek mučenica: ona koja na kolenima riba pod, kao što je i njegova mati ribala pod pred očevom kancelarijom u Pančevu. Majčinstvo je, za Crnjanskog, opravdanje bluda, a simbol majčinske ljubavi je Madona-porodilja. Njen sin, koji je umro za čovečanstvo, nije mogao biti plod čulnog užitka. Majčinska ljubav vidljiva je, kaže pisac, i u životinjskom svetu: video je kod kokoške u svom dvorištu u Ilandži, kao i u zooškom vrtu u Kopenhagenu, u prizoru medvedice koja je svoje meče ljubila u njuškicu. To što je sam bio bezdetan bilo je za pisca s jedne strane blagoslov, a s druge prokletstvo.

R. G. P.: *Kakav je bio njegov odnos prema Skerliću?*

G. R.: Iako je u „Objašnjenju *Sumatre*“ spomenuo Skerlića kao predstavnika doktrinarne predratne kritike koja je posle rata izgubila smisao, Crnjanski je kao avangardista mnogo više oponirao esteticizmu Bogdana Popovića, idealu „lepog“, kao vrhovnom kriterijumu za procenu vrednosti književnog dela. Skerlić je umro pred sam rat, a Bogdan Popović bio je

Crnjanskov profesor na Beogradskom univerzitetu, pisao mu je i preporuku za odlazak u Pariz. Sećajući se književne atmosfere iz posleratnog Beograda, Crnjanski je žalio za Skerlićem, za njegovom energijom, borbenošću, željom za napretkom čitave zajednice, u čemu je umetnost zauzimala važno mesto, što je sve bio nagoveštaj avangarde. Kada čitamo Skerlićeve pohvale rodoljubivim pesmama Šantićevim, kao da čitamo program Crnjansko-ve posleratne itačke lirike, poruku onih stihova: „Vlastela, vojvode, despoti behu sram... // Gladan i krvav je narod moj / a slavna prošlost je laž.“

R. G. P.: *Da li je Crnjanski u Rijeci i Beču zaista bio levičar i zagovornik revolucije?*

G. R.: Predratni Crnjanski, po sopstvenim rečima, bio je „tipični smetenjak svog stoleća“, mladi dendi, zavodnik, nežni gospodin u odelu boje svetlozelenih maslina... Zanimale su ga žene, ljubav, fudbal... Preobražaj se dogodio u ratu, i svoj prvi roman on i počinje da piše kao ostareli Kazanova, koji je prošao kroz požar strasti, i postao hladan poput guštera. Perspektiva rata i bliski doživljaj smrti menjaju ga, tako da u pismu Juliju Benešiću, svom prvom uredniku, kaže: „Ja volim više zemlju nego žene.“ Postavši vojnikom – a vojnici će biti svi glavni junaci njegovih romana – Crnjanski ulazi u prostor „muške tuge“, što je odanost kolektivu, spremnost na žrtvu, ali u isto vreme i tuga mladića koji je tako voleo život. Crnjanski je uvek bio levičar, ali nije voleo Marksovu materijalističku teoriju, a revolucije je smatrao beskorisnim nasiljem koje nikada nije ništa promenilo. Zato je verovao u „revoluciju duša“.

R. G. P.: *Zanimljivi su i njegovi rani spisi i slanje pesama časopisima. Međutim, u vezi s tim, pojasnite nam vreme kada je Crnjanski slučajno pronašao svoje rukopise u kući u koju su on i Vida sklonili svoj nameštaj po odlasku u Rim, pred Drugi svetski rat. Posle njegove smrti Vida je tvrdila da je jedan odlomak nestao „zajedno sa novijim rukopisima kada su, posle sahrane, u njihov stan u Tolbuhinovoj ulici navraćali poznati i nepoznati poštovaoci preminulog pisca“. Da li se sada nešto više o tome zna?*

G. R.: Od trenutka kada je prodao očevu kuću u Ilandži, da bi mogao da otputuje u Pariz 1921. godine, Miloš Crnjanski nije posedovao nijednu nekretninu, pa je čak i stan koji mu je po povratku u Beograd dodeljen, u Tolbuhinovoj ulici, posle smrti pisca (1977) i njegove supruge (1978), pripao drugim stanarima. A mogao je biti pretvoren u muzej! Kao da je neki slučaj-komedijant udesio da seobe iz naslova njegovih romana, a koje su se odnosile na istorijsku sudbinu srpskog naroda, naroda „koji nema svoje granice“, postanu i lični pesnikov usud, i udes. Između dva rata bračni par Crnjanski najduže je u Beogradu živio u zgradi u Miloša Velikog 56. Dakako, stan na ovoj „prestižnoj“ adresi bio je iznajmljivan. Dragan Aćimović je, posetivši Crnjanskog u Londonu, o čemu je ostalo i pisano svedočanstvo, video da pisac čuva sve, i da je njegov mali stan bio prenatrpan rukopisima. Ipak, odlazeći na službu prvo u Berlin pa zatim u Rim 1938. godine, Crnjanski je svoje stvari, nameštaj i slike, a pretpostavljamo i neke rukopise, ostavio na čuvanje Vidinoj braći. Kada je osoblje jugoslovenske ambasade deportovano iz Rima posle bombardovanja Beograda i aprilskog

rata, Crnjanski su opet bili prinuđeni da ono malo svoje imovine ostave kod prijatelja, jer im je rečeno da mogu da ponesu samo dva kofera. Verujem da je u Rimu pisac dosta toga spalio, između ostalog i prepisku sa svojom suprugom, to su one „stare stvari iz vatre“ koje svako od nas ima, i o kojima je pisao Mikelandelo. Crnjanski je molio Aćimovića da mu u Rimu pronađe zapisnik sa dvoboja sa Sondermajerom iz 1926. godine (danas se nalazi u Legatu), ali i fotografije koje je sam snimio 1937. u Španiji, kada je izveštavao iz građanskog rata. Posle povratka u Beograd, ispostavilo se da su neki od njegovih najranijih rukopisa sačuvani: jedna stranica iz drame *Prokleti knjaz*, koju je napisao još kao dečak, postoji i danas. Istina je da je piščeva udovica tvrdila da su neki rukopisi nestali iz njihovog stana posle sahrane. Moguće je da ih je on sam uništio, ali nikad ne možemo biti sigurni.

R. G. P.: *Šta možete sažeto izdvojiti iz vremena kada je Crnjanski provodio vreme na frontu?*

G. R.: Miloš Crnjanski mobilisan je u avgustu 1914. godine, ubrzo pošto je Austrougarska objavila rat Srbiji. Zamalo je sa svojim 29. pukom poslat na ratište u Srbiju i samo ga je bolest (kolera ili tifus) spasila. U jesen 1915. Laudonova regimenta upućena je na ruski front u Galiciju na reku Zlota Lipu (Zlatnu Lipu). Iako se nama čini da se radilo o relativno kratkom periodu, vreme koje je mladi austrijski Srbin proveo u direktnim borbama, iskustvo na granici života i smrti bilo je za njega možda i presudno. Tada se rađa ljubav malog vojnika – koji je za veliku habzburšku imperiju bio samo „hrana za top“ – prema šumama, zlatnim, dobrim poljskim šumama. Ljubav prema ženi, vidimo to još od pesme „Serenata“ iz 1915. godine, transformiše se u ljubav prema prirodi.

R. G. P.: *Opširno i temeljno pisali ste o knjizi Lirika Itake, o „dobrodošlici“ knjizi, od Sime Pandurovića, Branka Lazarevića itd.*

G. R.: Vraćajući se iz rata, Crnjanski se u novembru 1918. zaustavio u Novom Sadu. Tada je u Gradskoj kući slušao Milana Kašanina kako govori o mladim jugoslovenskim pesnicima, jer nova država samo što nije i zvanično formirana. Crnjanski u vojničkoj uniformi sluša to predavanje i ne čuje svoje ime, da bi mnogo godina kasnije konstatovao: „Samoća nepoznatog pesnika je jedan od najdubljih doživljaja pesnika.“ Odlazak njegov u Beograd, na studije, u isto vreme je i putovanje u centar, tamo gde će se nepoznati mladić „iz preka“ objaviti kao pesnik. Posle ratnih godina nemaštine, uskraćenosti, neizvesnosti, cela ta generacija nestrpljivo iščekuje trenutak kada će moći da pokaže svetu šta vredi, da otkrije svoj „pesnički sadržaj“. Očekivanja su ogromna, i kada se pojavila *Lirika Itake*, prva i jedina zbirka poezije koju je Crnjanski objavio (kasnije se radilo samo o antologijama), onda su negativne kritike koje su usledile za njega bile više nego bolne i razočaravajuće. Kada u *Seobama* čitam odeljak u kojem Vuk Isaković sanjari o tome kako ga po povratku iz rata, njega i njegove vojnike, u Beču dočekuju salvama oduševljenja, uvek pomislim da je to san Miloša Crnjanskog, da je on upravo tako zamišljao ljubav koju će mu uzvratiti čitaoci, ali i kritičari. Sime Pandurović koga je Grupa umetnika, ozlojeđena zbog oštrih Skerlićevih reči na račun pesnika „Svetkovine“, na sastancima u hotelu „Moskva“ prozvala princem pesnika, pokazao

se čak konzervativniji od svog tada već pokojnog kritičara. Nova poezija bila je za njega nerazumljiva, tako da je jedan stih iz itačke lirike Pandurović proglasio apsurdnim jer tavan ne može da ima oči. Crnjanski je pridev taman pisao u svom dijalektu kao „tavan“ („tavna noći“), koji je onda u pesmi „Zamorenoj omladini“ uporedio sa „žudnim nebu uperenim očima“. Branko Lazarević prozvao je mladog pesnika zbog huljenja na „vidovdansku etiku“, sumnjajući, zbog prečanskog porekla, i u njegovo rodoljublje. Zanimljivo je, međutim, koliko god Crnjanski bio povređen zbog ove kritike, da je i on sam upotrebio gotovo iste metafore kada je pisao o Krležinom i Cesarčevom *Plamenu*. Ono što ga je, međutim, najviše pogodilo bilo je to što je Lazarevićeva kritika objavljena u *Srpskom književnom glasniku*, godinu i po dana po pojavljivanju zbirke, i nekoliko meseci pošto je ovaj kulturni predratni list ponovo pokrenut. Crnjanski je to doživeo kao zvaničnu presudu najviših književnih autoriteta, pre svega Bogdana Popovića koji je, pored Slobodana Jovanovića, najzaslužniji za posleratnu obnovu ovog časopisa.

R. G. P.: *Kakav je bio odnos Andrića i Crnjanskog kada kažete: „Želeći da bude kao Andrić“, ili onaj deo o zajedničkom putovanju u Firencu kada im se pridružuje i Vida?*

G. R.: Crnjanski je voleo Andrića, to se vidi i iz najranijih sačuvanih pisama iz 1919. godine, odmah pošto su se upoznali u Bolnici milosrdnih sestara u Zagrebu, a zatim i iz doba zajedničke saradnje u *Književnom jugu*. Kada Andrić odlazi u diplomatsku službu u Vatikan, Crnjanski mu na tome zavidi, ali to nije zlobna zavist. Bez zazora mu prenosi kritike po kojima je upravo on – Andrić, najbolji mladi jugoslovenski pisac. Čini se da su Andrićeva uzdržana priroda, kao i česta odsustvovanja iz zemlje, bili oni objektivni razlozi koji su sprečili da se između dva pisca uspostave dublje uzajamne veze i čvršće prijateljstvo, ako je ono uopšte moguće kad je reč o tako izrazitim individualnostima. Takođe, treba imati u vidu i to da karijere dva književnika, ali i državna službenika ne teku uporedo i ravnomerno: Andrić napreduje i kao stvaralac (rano je primljen u Akademiju) i u diplomatskoj službi, da bi za vreme mandata Milana Stojadinovića postao ministar spoljnih poslova, a posle Stojadinovićevo pada 1939. i opunomoćeni poslanik Kraljevine Jugoslavije u Berlinu. S druge strane, Crnjanski je gimnazijski profesor i novinar, i ne samo da nije primljen u Akademiju, već je neprestano osporavan i kao pisac: Srpska književna zadruga odbija mu rukopis putopisa iz Italije 1930. godine. I kada odlazi u Berlin i Rim, tamo ga ne šalje Ministarstvo spoljnih poslova, već Centralni presburo. U našim poslanstvima on je ataše za štampu, dakle samo novinar i izveštač. A kada je reč o periodu posle Drugog svetskog rata, Andrića možemo nazvati srećnikom koga talas istorije uvek baca na površinu, dok Crnjanski kao večiti gubitnik životari u Londonu hladan „kao na pepelu klada“, bez razloga i bez krivice. Kao ličnosti, mada generacijski bliski, i uprkos kolegijalnoj prepisci koju su vodili, oni su daleko jedan od drugog, ali ih zato vezuju ideje koje nalazimo u njihovim delima, mnogo više nego što se to na prvi pogled naslućuje.

R. G. P.: *Erotizam i sumatrizam u njegovim knjigama?*

G. R.: Pomenula sam već da je Crnjanski još u *Dnevniku o Čarnojeviću* imao potrebu da govori o gašenju erotizma u naratoru koji se na samom početku predstavlja kao ostareli Kazanova. U mnogim pesmama *Lirike ltake* vidi se prenos ljubavi prema ženi na ljubav prema prirodi, čulnost je prisutna, ali oplemenjena i deerotizovana. (Šandor Marai govorio je o mogućnosti „bludničenja sa prirodom“!) Čini se da je to znak da je mladi pesnik želeo da prevrednuje pojam lične sreće, pa samim tim i sam individualistički princip. Duboku, iskonsku ljudsku potrebu da se bude srećan on ne poriče, naprotiv, radost će, pogotovo posle prevladavanja itačkog nihilizma i beznađa, u delima tzv. stražilovskog kompleksa, biti jedan od glavnih motiva koji se u literarnom kontekstu vezuje za romantizam, za poeziju Branka Radičevića, onu veselu, mladalačku, ispunjenu dionizijskom osećajnošću. S druge strane, u poštovanju žrtve, spremnosti na samožrtvovanje, što je najviši etički izbor i čin, vidimo duboku pesnikovu opredeljenost za kolektivističke vrednosti. Između te dve osećajnosti smešten je celokupan njegov književni opus. Odijum prema telesnom, prema seksualnoj varijanti erosa (koji može biti shvaćen i šire, kao životni nagon) vidljiv je u dve čuvene rečenice iz prvog i poslednjeg Crnjanskog romana: u *Dnevniku o Čarnojeviću* Maca, žena Petra Rajića, na zaprepašćenje svog supruga, kaže: „Šta ćeš, oko toga se okreće svet“, dok je u Londonu ruski emigrant Nikolaj Rjepnin podjednako užasnut pred iskazom mlade bolničarke koja ravnodušno konstatuje: „Seks je koren svega.“ Etički ideal Crnjanskog oličavaju njegovi junaci-vojnici, koji ne žive samo za sebe već i za svoj nacion, kojima je lična sreća nešto što dolazi iza dobrobiti čitavog naroda. To su asketski tipovi, kao što je i Tesla bio asketa, posvećen sasvim svom zadatku – da otkrivajući tajne nauke usreći čovečanstvo. Zato što se predavao telesnim uživanjima, Napoleon za Rjepnina nije samo osvajač i neprijatelj Rusije, već je i najgori vojnik u istoriji sveta.

R. G. P.: *A Crnjanski kao novinar, izveštlač, reporter?*

G. R.: Kada je napadan kao desničar, pa čak i kao simpatizer nacista i fašista, bilo je to pre svega zbog njegovih novinskih tekstova. Pošto nije mogao da uđe u diplomatiju, Crnjanski se javnim poslovima bavio pre svega kao novinar, prvo kao reporter *Politike*, a zatim i *Vremena*. Sve njegove reportaže iz tog perioda, od izveštaja iz Mađarske, iz Banata, sa Rijeke i Primorja, sa Krfa, iz Zagreba, pa čak i one koje govore o značaju vazduhoplovstva, imaju nešto zajedničko, a to je iskrena odanost piščeva jugoslovenskoj kraljevini. Svi ovi tekstovi mogu se razumeti kao njegov napor da se ona očuva. Kao Srbin koji je rođen izvan vlastite, nacionalne države, Crnjanski je znao da ceni novu državnu tvorevinu Južnih Slovena: i takva kakva je bila, opterećena mnogim teškoćama i razlikama, za njega je bila bolja od one u kojoj je rođen i on se svim silama trudio da pokaže njenu vrednost za sve njene narode koji su u ujedinjenju pre svega dobili snagu i moć da se odbrane od vekovnog ropstva i potčinjenosti tuđinu. Iz ove perspektive jasno je da je to bio i dodatni razlog njegovog neprijateljstva prema komunistima, čija je partija, iako popularna i uticajna, bila zabranjena zbog antidržavnog delovanja. Zbog toga treba razumeti i njegov stav kada kao dopisnik *Vremena* 1937. godine odlazi u Španiju, na teritoriju koju drži general Franko. Poslednji tekst

koji je napisao posle povratka, govori nam, međutim, da se njegovo mišljenje promenilo. Kada izveštava iz Berlina i Rima, prinuđen je da prilagodi ton tih izveštaja zahtevima svojih nadređenih, pre svega Milana Stojadinovića, koji pokušava da neguje prijateljske odnose s Hitlerom i Musolinijem, želeći da spase zemlju od rata. Da su se njegovi lični stavovi razlikovali od onih zvaničnih koje je plasirao kao novinar, vidljivo je iz izveštaja koje je slao premijeru i Centralnom presbironu. To je bio neposredan uzrok njegove lične tragedije, nevoljnog boravka u Londonu u kojem je proveo trećinu svog životnog veka.

R. G. P.: *Pojasnite nam odnos Crnjanskog s Markom Ristićem?*

G. R.: Marko Ristić je pripadao mlađoj generaciji posleratnih avangardista, a stariji i mlađi pisac susreli su se na poslu uređivanja avangardnog glasila *Putevi*. I jedan i drugi želeli su da umetnost učestvuje u promeni sveta, ali je Ristić, kao uostalom i ceo nadrealistički krug oko njega, želeo promenu socijalnom revolucijom u koju Crnjanski nije verovao jer je prezirao „vladavinu mase“. Ipak, ne treba zaboraviti da je Crnjanskog odlikovala zavidna „društvena pokretljivost“, mogao je da komunicira podjednako autentično i s radnicima i seljacima, kao i s pripadnicima elite, intelektualcima, političarima i državnici. Takođe, bio je izuzetno osetljiv na ljudsku patnju. Smatrao je, kao pristalica jugoslovenske uzajamnosti, da su upravo ti najniži slojevi istinski čuvari zajedničke države, kojima je njena zaštita i potrebna, mnogo više od intelektualaca i političara koji, zbog mode ili lične koristi, rade na njenom rušenju. Ristić, s druge strane, koliko god želeo da bude ideološki „napredan“, nije mogao da izađe iz svoje građanske ljuštore i svog građanskog salona. Iako možda pripada ju najobrazovanijim srpskim intelektualcima tog vremena, to su bila dva sveta: Ristić je pripadao beogradskim kosmopolitama o kojima je pisala Svetlana Velmar Janković u svojim romanima. Da svet, međutim, nije crno-beo, u to se uveravamo uvek iznova. „Teror dobrog“ prisutan je i danas, a u stvari se ispod toga krije nevoljnost, lenjost da se dublje pronikne u probleme istorijskog trenutka, da se istorijski događaj ili istorijske ličnosti razmotre objektivno, u odgovarajućem kontekstu.

R. G. P.: *Šta je najzanimljivije iz vremena njegovog boravka u Parizu i vremena kada je upoznao Sibiu Miličića?*

G. R.: Sibe Miličić je još jedan od izgubljenih prijatelja, koji će, uprkos neslaganjima, ostati za Crnjanskog „moj Sibe poludeli“, kao u stihu iz *Lamenta*, po kojem je ovaj Hvaranin, Jugosloven po opredeljenju, ostao upamćen i u srpskoj književnosti. Sibe i Pariz učili su Crnjanskog da se ponovo raduje. A on je hteo da bude srećan, ali nije mogao da bude srećan sam. Zato ga je put vodio u Italiju, u Toskanu, zemlju večnog proleća, gde je trebalo da izuči ljubav i radost koju će preneti svojim turobnim Slovenima. I gde se zapravo venčao sa svojom ženom, kojoj će posvetiti jedan od najlepših putopisa srpske književnosti, da bi, mnogo kasnije, na posveti u *Lamentu*, priznao da je ona bila njegova „jedina sreća u životu“.

R. G. P.: *Vreme provedeno u Londonu je vreme metamorfoze od 1941. do 1957. U Romanu o Londonu Crnjanski kaže: „Za mene ovakav život, kao što ga živim i kao što ga žive ovi ovde, za novac, za uštedu, za osiguranja, nema, ni privlačnosti ni smisla.“*

G. R.: Boravak pišćev u Londonu moguće je posmatrati kroz više razlićitih faza: prva je doba rata, od 1941. do 1945, kada Crnjanski radi kao službenik u izbeglićkim jugoslovenskim vladama. Posle toga, prepušten je samom sebi i zaboravljen, sve do 1956. godine kada se u Jugoslaviji ponovo štampaju njegovi romani. To je možda i najteži period, kada je braćni par Crnjanski preživio zahvaljujući Vidinoj veštini da sašije i napravi nešto što se može prodati. Sve priće o tome da je piscu bilo stalo do novca, i da nikada nije bio zadovoljan, u isto vreme su i smešne i tužne, istina je samo to da su on i njegova supruga jedva preživljavali. Njegova londonska prića mnogo više govori o odnosu naše emigracije prema velikom piscu, odnosno opet o nama samima. O tome su, s mnogo emocija i patosa, pisali i Stanislav Krakov i Dragan Aćimović. Celom tom društvu, koje se mnogo bolje od njega snašlo u tuđini, bilo je mnogo važnije da li Crnjanski ima „neprijatno zelene oći“ od onog što je napisao. Gledano iz te perspektive, za njegovu sudbinu više smo odgovorni mi sami nego surova pravila zapadnjaćkog kapitalizma koje začuđeno i ogorćeno posmatra Nikolaj Rjepnin u *Romanu o Londonu*. Možda su Sloveni i Anglosaksonci zaista dva sveta. Mislim da je Crnjanski hteo da kaže da se nešto u našem identitetu nikada ne menja, da nije podložno metamorfozi. Čak i dok je radio u podrumu obućarske radnje, on je i dalje bio pesnik. Pesnik i vojnik ostaju ono što jesu do kraja života, a to ne mogu biti van svoje otadžbine. Ta činjenica bila je odlučujuća za Crnjanskov povratak, a odredila je i sudbinu i kraj junaka *Romana o Londonu*.

R. G. P.: *O kritićarima Crnjanski je zapisao: „Znate, ja ne verujem kritićarima, čak ni onim najboljim. Oni nisu moji pravi ćitaoci. I ne pišu o meni, već o sebi. Često sam se pitao gde su u mojim knjigama našli ono ćega nema. A nisu ni našli – izmislili su jer im je trebalo za njihove ideje.“*

G. R.: Rekavši ovo, pisac je u stvari opovrgao savremenu teoriju po kojoj je svako tumaćenje legitimno, i koja kaže da ne postoji ništa u samom tekstu što nas sili da dođemo do jedinog „ispravnog“ znaćenja književnog dela. Takođe, iako se tvrdi da se znaćenje ne može izjednaćiti s onim što je sam autor hteo da kaže, što je bila njegova namera – zato što svaki pisani tekst nosi i onaj višak znaćenja koji intenciju prevazilazi – u svojoj knjizi trudila sam se da delo Miloša Crnjanskog tumaćim nezaobilazno od konteksta, vremena i okolnosti u kojima je on živio i stvarao, tragajući baš za onim lićnim sadržajem koji je pretoćen u literaturu. Iako će biti onih koji će primetiti da se radi o povratku na prevaziđeni biografski metod, moj odgovor je da se lićnost i delo, originalni pesnićki sadržaj i njegovo otelotvorenje u jeziku, ogledaju jedno u drugom.

R. G. P.: *Na kraju, on je odbijao hranu i time je okonćan njegov život.*

G. R.: Od najranijeg detinjstva posedovao je Miloš Crnjanski visoku samosvest, dajući sebi uvek teške zadatke i postavljajući visoke ciljeve. To nije narcizam već želja ljudske jedinke da u životu, bez obzira na težinu okolnosti, ostane dostojanstven. Starost, i bolest koja je došla s njom, nije više bila onaj najlepši doživljaj iz detinjstva, kada su ga u Čongradu „metali“ u prozor da vidi svet i ljude što su začuđeno posmatrali neobićnog dećaka-

stranca. Detinja bolest bila je i prozor u svet, u obećanje budućnosti i bogatstva života koji ga je čekao. Kada se taj život primakne kraju, bolest je povratak u samog sebe, kidaju se veze i s najbližima, vraćamo se tamo odakle smo krenuli. Krug se zatvara, i zato je odbijanje hrane bila poslednja svesna odluka čoveka za kojeg svet više nije postojao. I poslednji znak njegovog pred tim svetom neokrnljenog dostojanstva.